MARCELLO MUSTO

Els nous perfils de Marx després de les MEGA²

Quin Marx emergeix de la nova edició historicocrítica de les seves obres? En certa manera, difereix del pensador que molts seguidors i opositors han presentat al llarg dels anys

ELS NOUS PERFILS DE M

PER MARCELLO MUSTO | 25 DE JUNY DE 2021 | SOCIALISME

Des de ja fa més d'una dècada, prestigiosos diaris i revistes d'àmplia difusió han descrit Marx com un teòric clarividentl'actualitat del qual no deixa de confirmar-se. Molts autors progressistes sostenen que les seves idees continuen sent indispensables per a tothom qui creu que és necessari construir una alternativa al capitalisme. A tot arreu és motiu de cursos universitaris i conferències internacionals. Els seus escrits, reimpresos o en noves edicions, tornen a omplir els prestatges de les llibreries, i l'estudi sobre la seva obra, després de vint anys o més d'abandó, guanya força. Els anys 2017 i 2018 es va intensificar aquest «retorn de Marx»[1] gràcies a les múltiples iniciatives que s'han dut a terme a tot el món al voltant del 150è aniversari de la publicació d'*El capital* i del bicentenari del seu naixement.

Les idees de Marx han canviat el món. I malgrat com s'han afirmat les seves teories, esdevingudes ideologies dominants i doctrines d'estat per a una part considerable de la humanitat al segle xx, continua sense haver-hi una edició completa de les seves obres i manuscrits. La principal raó d'això cal trobar-la en el caràcter incomplet de l'obra de Marx; són considerablement menys els treballs que va publicar que els projectes que van quedar a mig fer, per no esmentar l'enorme *Nachlass* de notes associades a les seves recerques inacabades. Marx ens

arrels
arrelsadvocats.cat

ALLIBERAMENT NACIONAL I IMPERIALISME

POBLE, JUSTÍCIA I LLIBERTAT: 10

llega, doncs, molts més manuscrits que els que va enviar a impremta. La incompletesa formava part inseparable de la seva vida: l'extrema pobresa que de vegades l'afligia i la seva salut malaltissa s'afegien a les preocupacions quotidianes; el seu mètode rigorós i la seva despietada autocrítica feien encara més difícils molts dels seus projectes. A més a més, la seva passió pel coneixement no va afluixar al llarg del temps i sempre el conduïa a encetar nous estudis. Fos com fos, la seva tasca incessant tindria unes conseqüències extraordinàries per al futur.

Particularment valuosa per a una revaluació de les fites assolides per Marx va ser la represa de la publicació el 1998 de la *Marx-Engels-Gesamtausgabe* (MEGA²), l'edició historicocrítica de les obres completes de Marx i Friedrich Engels. Han aparegut 28 volums més (entre 1975 i 1989 se'n van publicar quaranta)[2] i n'hi ha més en preparació. La MEGA² està organitzada en quatre seccions: (1) totes les obres, articles i esborranys escrits per Marx i Engels (amb l'excepció d'*El capital*); (2) *El capital* i tots els materials preparatoris; (3) la correspondència, consistent en 4.000 cartes de Marx i Engels i 10.000 que altra gent els va escriure a ells, moltes de les quals publicades per primer cop en la MEGA², i (4) els extractes, les anotacions i les notes al marge. Aquesta quarta secció testimonia la tasca veritablement enciclopèdica de Marx: des de l'època universitària tenia el costum de recopilar fragments dels llibres que llegia,[3] sovint intercalant-hi les reflexions

ROSTRES DE LA REVOLUCIÓ AFRICANA

Sergi Saranga

INTERNACIONAL

TURQUIA I ISRAEL … TREBALLANT PER LA PAU ENTRE RÚSSIA I UCRAÏNA?

Marco Santopadre

que li suggerien. El llegat literari de Marx consta d'uns dos-cents quaderns. Són essencials per entendre la gènesi de la seva teoria i d'aquells elements que no va poder desenvolupar com li hauria agradat. Els passatges supervivents, que cobreixen el llarg període que va de 1838 a 1882, estan escrits en vuit llengües (alemany, grec antic, llatí, francès, anglès, italià, espanyol i rus) i fan referència a disciplines molt variades. Pertanyen a obres de filosofia, història de l'art, religió, política, dret, literatura, història, economia política, relacions internacionals, tecnologia, matemàtica, fisiologia, geologia, mineralogia, agronomia, antropologia, física i química, provinents no només de llibres i articles de diaris i revistes, sinó també d'actes parlamentàries i d'estadístiques i informes governamentals. Aquest immens magatzem de coneixement, la majoria publicat els darrers anys o esperant a ser imprès, era el lloc en construcció de la teoria crítica de Marx, i gràcies a la MEGA² per primer cop podem consultar-los.[4]

Aquests materials de valor inestimable —molts d'ells només accessibles en alemany i, per tant, limitats a petits cercles d'investigadors— ens mostren un autor molt diferent del que ens han presentat durant molt de temps nombrosos crítics o autoproclamats deixebles. De fet, els nous textos incorporats a la MEGA² permeten afirmar que d'entre els clàssics del pensament polític, econòmic i filosòfic, Marx és l'autor el perfil del qual més ha canviat

ECOLOGISME

FER VAGA COM A MINER CONTRA LA CONTAMINACIÓ MEDIAMBIENTAL

Milo Probst

CULTURA

«LOS OLVIDADOS»: LA CONFIGURACIÓ SENSIBL

en les primeres dècades del segle xxi. El nou escenari polític després de la implosió de la Unió Soviètica també ha contribuït a aquesta percepció renovada. Perquè la fi del marxisme-leninisme ha alliberat d'una vegada per totes l'obra de Marx dels grillons d'una ideologia a anys llum de la seva concepció de la societat.

Investigacions recents refuten les aproximacions que redueixen la concepció de Marx de la societat comunista al desenvolupament superior de les forces productives. Han fet palès, per exemple, la importància que concedia a la qüestió ecològica: en repetides ocasions Marx va denunciar el fet que l'expansió del mode de producció capitalista no només acreixia la despossessió del treball obrer sinó també el saqueig dels recursos naturals. Marx va aprofundir en moltes altres qüestions que, tot i haver estat subestimades o inclús ignorades pels estudiosos de la seva obra, adquireixen una importància cabdal per a l'agenda política dels nostres temps. Entre elles trobem la llibertat individual en les esferes econòmica i política, l'alliberament de gènere, la crítica del nacionalisme, el potencial emancipador de la tecnologia i les formes de propietat col·lectiva no controlades per l'Estat. Així doncs, trenta anys després de la caiguda del mur de Berlín podem llegir per primer cop un Marx molt diferent del teòric dogmàtic, economicista i eurocèntric que durant tant de temps van fer desfilar.

Nous descobriments sobre la

E D'ALLÒ MATERIAL

Antonio Gómez Villar

gènesi de la concepció materialista de la història

El febrer de 1845, després de quinze mesos intensius a París crucials per a la seva formació política, Marx es va veure forçat a traslladar-se a Brussel·les, on se li va permetre de residir amb la condició de «no publicar res sobre l'actualitat política».[5] Durant els tres anys que va passar a la capital belga, va seguir profitosament els seus estudis d'economia política i va concebre la idea d'escriure, junt amb Engels, Joseph Weydemeyer i Moses Hess, una «crítica de la filosofia alemanya moderna tal com la desenvolupen els seus representants Ludwig Feuerbach, Bruno Bauer i Max Stirner, i del socialisme alemany segons l'exposen els seus diversos profetes».[6] El text resultant, publicat pòstumament amb el títol de *La ideologia alemanya*, tenia un doble objectiu: d'una banda, combatre les últimes formes de neohegelianisme a Alemanya i, de l'altra, tal com va escriure a l'editor Carl Wilhelm Julius Leske, «preparar el públic per al punt de vista adoptat en la meva *Economia*, que és diametralment oposat al de l'acadèmia alemanya passada i present».[7] Aquest manuscrit, en què va treballar fins al juny de 1846, va quedar incomplet, però el va ajudar a elaborar més clarament que fins llavors —tot i que no de forma definitiva— el que Engels va definir per al gran públic quaranta anys més tard com «la concepció materialista de la història».[8]

La primera edició de *La ideologia alemanya*, publicada el 1932, així com totes les versions posteriors que només incorporaven petites modificacions, va ser enviada als impressors com si es tractés d'un llibre acabat. Els editors d'aquest manuscrit, en realitat inacabat, van crear la falsa impressió que *La ideologia alemanya* incloïa un capítol d'obertura essencial sobre Feuerbach en què Marx i Engels establien exhaustivament les lleis del «materialisme històric» (un terme que Marx no va utilitzar mai). Segons Althusser, és allà on concebien «un inequívoc trencament epistemològic» amb els seus escrits anteriors.[9] *La ideologia alemanya* esdevindrà, aviat, un dels textos filosòfics més importants del segle xx. Per a Henri Lefebvre establia les «tesis fonamentals del materialisme històric».[10] Maximilien Rubel sostenia que aquest «manuscrit presentava la formulació més elaborada de la perspectiva crítica i materialista de la història».[11] David McLellan també era directe quan mantenia que «contenia l'exposició més detallada de Marx sobre la seva concepció materialista de la història».[12]

Gràcies al volum I/5 de la MEGA², «Karl Marx – Friedrich Engels, *Deutsche Ideologie. Manuskripte und Drucke (1845-1847)*»,[13] moltes d'aquestes afirmacions ara poden ser redimensionades i *La ideologia alemanya* restituïda a la seva incompletesa original. Aquesta edició (que comprèn 17 manuscrits amb un total de 700 pàgines, més un aparell crític de 1.200 pàgines que inclou variacions i correccions

d'autor i indica la paternitat de cada secció) restableix d'una vegada per totes el caràcter fragmentari del text.[14] La fal·làcia del segle xx del «comunisme científic» i totes les instrumentalitzacions de *La ideologia alemanya* fan pensar en una frase que es troba al text mateix. Perquè la contundent crítica de la filosofia alemanya que Marx va fer en vida és també una esmolada advertència davant futures vel·leïtats exegètiques: «No només en les respostes, també en les preguntes hi havia mistificació».[15]

> *Quin Marx emergeix de la nova edició historicocrítica de les seves obres? En certa manera, difereix del pensador que molts seguidors i opositors han presentat al llarg dels anys*

Durant el mateix període, el jove revolucionari nascut a Trèveris va continuar els estudis que havia encetat a París. El juliol i l'agost de 1845 els va passar a Manchester furgant en la vasta literatura econòmica en llengua anglesa i compilant nou llibres d'extractes (els anomenats *Quaderns de Manchester*), la majoria de manuals d'economia política i de llibres d'història econòmica. El volum IV/4 de la MEGA², publicat el 1988, conté els cinc primers d'aquests quaderns junt amb tres llibres de notes d'Engels del mateix període a Manchester.[16] El volum

IV/5, «Karl Marx – Friedrich Engels, *Exzerpte und Notizen Juli 1845 bis Dezember 1850*»,[17] completa aquesta sèrie de textos i en fa accessibles per als investigadors les parts inèdites. Això inclou els quaderns 6, 7, 8 i 9, que contenen els extractes recollits per Marx de setze obres d'economia política. La part més consistent d'aquest grup de textos la compon *Labour's Wrongs and Labour's Remedy (1839), de John Francis Bray, i quatre textos de Robert Owen, especialment el seu Book of the New Moral World (1840-1844), tots ells evidència del gran interès que Marx tenia en aquell temps en el socialisme anglès i del profund respecte que professava per Owen, un autor que massa marxistes han descartat precipitadament per «utòpic». El volum s'acaba amb unes vint pàgines escrites per Marx entre 1846 i 1850 i algunes notes d'estudi d'Engels del mateix període.*

Aquests estudis de teoria socialista i economia política no eren un impediment per al compromís polític habitual de Marx i Engels. Les més de vuit-centes pàgines del volum I/7, «Karl Marx – Friedrich Engels, *Werke, Artikel, Entwürfe. Februar bis Oktober 1848*»,[18] publicat recentment, ens permeten d'apreciar-ne la dimensió el 1848, un dels anys d'activitat política i periodística més apassionada en la vida dels autors del *Manifest comunista*. Després que un moviment revolucionari d'abast i intensitat sense precedents fes trontollar l'ordre polític i social de l'Europa continental, els diversos governs van prendre tota mena de mesures per posar fi a les

insurreccions. El mateix Marx en va patir les conseqüències i al març va ser expulsat de Bèlgica. Tanmateix, s'acabava de proclamar una república a França i Ferdinand Flocon, ministre del govern provisional, va convidar Marx a tornar a París: «Benvolgut i valent Marx, [...] la tirania et va desterrar, però la França lliure t'obrirà les portes de nou». Naturalment, Marx va deixar de banda els seus estudis d'economia política i es va dedicar a l'activitat periodística en suport a la revolució, mirant de contribuir a traçar un cert rumb polític. Després d'un curt període a París, a l'abril es va traslladar a Renània, i dos mesos després va començar a editar la *Nova Gaseta Renana*, que s'acabava de fundar a Colònia. Des de les seves columnes va promoure una intensa campanya de suport als insurgents atiant el proletariat envers «la revolució social i republicana».[19]

Gairebé tots els articles de la *Nova Gaseta Renana* es van publicar anònimament. Un dels mèrits d'aquest volum és haver atribuït correctament l'autoria dels 36 textos a Marx o a Engels, mentre que les compilacions prèvies ens deixaven amb el dubte de qui havia escrit cada una de les peces. D'un total de 275, 125 s'imprimeixen aquí per primera vegada en una edició de les obres de Marx i Engels. En un apèndix s'inclouen també 16 interessants documents amb cròniques d'algunes de les seves intervencions en les trobades de la Lliga dels Comunistes, la fusió de la Societat Democràtica de Colònia i la Unió de

Viena. Aquells interessats en l'activitat política i periodística de Marx durant «l'any de la revolució», 1848, trobaran aquí un material abundant i molt valuós per aprofundir-hi.

El capital: la crítica inacabada

El moviment revolucionari que es va aixecar per tot Europa el 1848 va ser derrotat de seguida i el 1849, després de dues ordres d'expulsió de Prússia i França, Marx no va tenir altra opció que creuar el Canal de la Mànega. A Anglaterra romandria com a exiliat i apàtrida per la resta de la seva vida, però la reacció europea no el podria haver confinat en un lloc millor per escriure la seva crítica de l'economia política. En aquella època Londres era el principal centre econòmic i financer del món, el «demiürg del cosmos burgès»[20] i, per tant, l'indret més propici des d'on observar de prop com evolucionava l'economia de la societat capitalista. També va ser corresponsal per al *New-York Tribune*, el diari amb més tirada dels Estats Units d'Amèrica.

Durant molts anys Marx va esperar l'esclat d'una nova crisi, i quan va arribar el moment, el 1857, es va dedicar amb cor i ànima a analitzar-ne les característiques fonamentals. El volum I/16, «Karl Marx – Friedrich Engels, *Artikel Oktober 1857 bis Dezember 1858*»,[21] conté 84 articles que va escriure entre la tardor de 1857 i el final de 1858 al *New-York Tribune*, incloent-hi aquells en què expressava les seves primeres reaccions al pànic financer

de 1857. El rotatiu estatunidenc sovint feia editorials sense signar, però la recerca feta per a aquest nou volum de la MEGA² ha fet possible atribuir a Marx dos articles més, així com afegir-ne a l'apèndix quatre que els editors havien modificat substancialment i tres l'origen dels quals roman incert.

Mogut per la necessitat desesperada de millorar la seva situació econòmica, Marx també es va unir al comitè editorial de *The New American Cyclopædia* i va acceptar contribuir al projecte amb un seguit d'entrades (el volum I/16 conté 39 d'aquestes peces). Per més que dos dòlars per pàgina era un preu molt baix, no deixava de ser un afegit a les seves finances desastroses. A banda, per poder dedicar més temps als seus escrits econòmics, la majoria del treball el va confiar a Engels.

La producció de Marx durant aquest període és molt destacable i diversa. Junt amb el seu compromís periodístic, entre l'agost de 1857 i el maig de 1858 va redactar els famosos vuit quaderns coneguts com els *Grundrisse*. Però també es va imposar la tasca extenuant de fer un estudi analític de la primera crisi econòmica mundial. El volum IV/14, «Karl Marx, *Exzerpte, Zeitungsausschnitte und Notizen zur Weltwirtschaftskrise (Krisenhefte). November 1857 bis Februar 1858*»,[22] contribueix decisivament al nostre coneixement d'un dels períodes més fèrtils de la producció teòrica de Marx. En una carta a Engels del desembre de 1857, Marx descriu el seu febril esclat d'activitat:

Estic treballant moltíssim, per regla general fins a les 4 de la matinada. Em dedico a una doble tasca: 1. Redacció dels esbossos [*Grundrisse*] de l'economia política. (Per al benefici del públic és absolutament imprescindible aprofundir en aquesta qüestió, igual com ho és per a mi, individualment, desfer-me d'aquest malson). 2. La crisi actual. A banda dels articles per al [*New-York*] *Tribune*, tot el que faig és mantenir-ne un registre; una tasca, tanmateix, que exigeix una quantitat de temps considerable. Jo crec que cap a la primavera hauríem d'escriure plegats un pamflet sobre la qüestió, com un recordatori per al públic alemany que continuem sent-hi, com sempre i igual que sempre.[23]

Per tant, Marx planejava treballar al mateix temps en els

dos projectes: un treball teòric de crítica del mode de producció capitalista i un llibre més estrictament d'actualitat sobre les vicissituds de la crisi en curs. És així com en els anomenats *Quaderns de la crisi*, a diferència de volums semblants previs, Marx ja no compilava extractes del treball d'altres economistes sinó una gran quantitat de notícies de premsa sobre els principals col·lapses bancaris, sobre les variacions en les cotitzacions borsàries i sobre els canvis en els patrons del comerç, les taxes d'atur i la producció industrial. L'atenció especial que va dedicar a això últim distingeix la seva anàlisi de la de molts altres, que atribuïen la crisi exclusivament a errors en la concessió de crèdits i a un increment dels fenòmens especulatius. Marx va dividir els seus apunts entre tres quaderns separats. El primer i més curt, intitulat «La França de 1857», recollia dades sobre l'estat del comerç francès i sobre les principals mesures preses pel Banc de França. El segon, el «Llibre sobre la crisi de 1857», era gairebé el doble de llarg i tractava principalment de la Gran Bretanya i del mercat monetari. En el tercer quadern, lleugerament més llarg, tractava temes similars: al «Llibre sobre la crisi comercial» Marx anotava dades i notícies sobre les relacions industrials, la producció de matèries primeres i el mercat laboral.

La feina de Marx era tan rigorosa com sempre: copiava de més d'una dotzena de diaris i revistes, en ordre cronològic, les parts més interessants de nombrosos articles i

qualsevol altra informació que podia utilitzar per ressenyar el que estava passant. La seva font principal era *The Economist* —un setmanari del qual extreia gairebé la meitat de les seves notes—, però també consultava freqüentment el *Morning Star*, el *Manchester Guardian* i el *Times*. Tots els extractes estan compilats en llengua anglesa. En aquests quaderns Marx no es limitava a transcriure les principals notícies relatives als Estats Units d'Amèrica i la Gran Bretanya. També seguia els esdeveniments més importants que tenien lloc en altres països europeus (particularment França, Alemanya, Àustria, Itàlia i Espanya) i mantenia un interès molt viu pel que passava a altres indrets del món, especialment l'Índia i la Xina, l'Extrem Orient, Egipte o fins i tot el Brasil i Austràlia.

Així que passaven les setmanes, Marx desistia de la idea de publicar un llibre sobre la crisi i concentrava totes les seves energies en el treball teòric, la crítica de l'economia política, que creia que no s'havia d'endarrerir més. Tanmateix, els *Quaderns de la crisi* continuen sent molt útils per refutar la idea falsa que es té sobre els seus principals interessos durant aquest període. En una carta a Engels de principis de 1858, Marx escrivia que «pel que fa al mètode» a utilitzar en el seu treball «la *Lògica* de Hegel li havia estat de gran utilitat» i afegia que mereixia destacar-se el seu «aspecte racional».[24] Basant-se en això, alguns intèrprets de l'obra de Marx han inferit que

quan escrivia els *Grundrisse* devia dedicar un temps considerable a l'estudi de la filosofia hegeliana. Però la publicació del volum IV/14 deixa bastant clar que en aquell moment la seva preocupació principal era l'anàlisi empírica dels esdeveniments lligats a la gran crisi econòmica que durant tant de temps havia predit.

Els esforços infatigables de Marx per completar la seva «crítica de l'economia política» estan també rere els continguts del volum III/12, «Karl Marx – Friedrich Engels, *Briefwechsel. Januar 1862 bis September 1864*»,[25] que conté la correspondència entre principis de 1862 i el moment de la fundació de l'Associació Internacional dels Treballadors. De les 425 cartes que han sobreviscut, 112 són intercanvis entre Engels i Marx, mentre que 35 les escriuen i 278 les reben de terceres persones (d'aquest grup, 227 es publiquen aquí per primer cop). La inclusió d'aquestes darreres —la diferència més significativa respecte de totes les edicions anteriors— constitueix un veritable tresor ocult per al lector interessat, ja que aporta gran quantitat d'informació nova sobre els esdeveniments i les teories que Marx i Engels van aprendre de les dones i els homes amb què compartien compromís polític.

Com els altres volums de correspondència de la MEGA², també aquest inclou un registre de cartes escrites o rebudes per Marx i Engels de les quals només teníem petites traces. Del total de les 125 publicades, gairebé un quart de totes les que han sobreviscut, 57 són escrites per

Marx. En aquests casos, fins i tot el més rigorós dels investigadors no podrà més que especular sobre algunes hipòtesis conjecturals. Entre els punts clau de discussió en la correspondència de Marx des de principis dels anys 1860 hi havia la Guerra Civil Nord-americana, la revolta polonesa contra l'ocupació russa i el naixement del Partit Socialdemòcrata d'Alemanya inspirat en els postulats de Ferdinand Lassalle. Així i tot, un tema cada cop més recurrent era la seva lluita per avançar en l'escriptura d'*El capital*.

Durant aquest període, Marx va encetar una nova àrea de recerca: *les teories de la plusvàlua*. En deu quaderns va diseccionar minuciosament l'aproximació dels grans economistes que l'havien precedit, amb la idea principal que «tots comparteixen l'error d'examinar la plusvàlua no com a tal, en la seva forma pura, sinó en la forma particular de guanys i rendes».[26] Mentrestant, la situació econòmica de Marx continuava sent desesperada. Al juny de 1862 deia a Engels: «Cada dia la meva dona diu que desitjaria reposar sota terra amb els nens, fora de perill, i realment no la puc blasmar, perquè les humiliacions, turments i misèries que s'han de suportar en una situació com aquesta són certament indescriptibles». La situació era tan extrema que la Jenny va decidir vendre alguns llibres de la llibreria personal del seu marit, per bé que finalment no trobaria ningú que els volgués comprar. Amb tot, Marx se les arreglava per «treballar de valent» i

va escriure una nota de satisfacció a Engels en què li deia: «És estrany dir-ho, però la meva substància grisa funciona millor enmig d'aquesta extrema pobresa del que ho havia fet durant anys».[27] Al setembre, Marx escrivia a Engels que pel nou any potser hauria d'agafar una feina «en una oficina dels ferrocarrils».[28] Al desembre li repetia al seu amic Ludwig Kugelmann que les coses s'havien tornat tan desesperades que «havia decidit fer-se un "home pràctic"». Però finalment no en sortiria res, d'això, i Marx ho relatava amb el seu sarcasme habitual: «Per sort —o potser hauria de dir per desgràcia?— no m'han donat la feina a causa de la meva mala cal·ligrafia».[29]

> *El que proporciona la MEGA² és, més aviat, la base textual per repensar un Marx diferent: no perquè la lluita de classes desaparegui del seu pensament, sinó radicalment diferent de l'autor que van convertir de forma dogmàtica en la font i origen del «socialisme real» suposadament obsessionat de manera exclusiva en el conflicte de classes.*

Juntament amb les dificultats financeres, Marx patia molts problemes de salut. Així i tot, entre l'estiu de 1863 i el desembre de 1865 es va embarcar en l'edició de les

diferents parts en què havia decidit subdividir *El capital*. Finalment va aconseguir redactar el primer esborrany del volum primer; el manuscrit únic del volum tercer, on proporciona l'única descripció completa que va fer del procés de producció capitalista; i una versió inicial del volum segon, en què trobem la primera presentació general del procés de circulació del capital.

El volum II/11 de la MEGA², «Karl Marx, *Manuskripte zum zweiten Buch des "Kapitals" 1868 bis 1881*»,[30] conté els manuscrits definitius del volum segon d'*El capital*,que Marx va escriure entre 1868 i 1881. Nou d'aquests deu manuscrits no s'havien publicat abans. A l'octubre de 1867 Marx hi tornava amb el volum segon d'*El capital*, però la tasca va tornar a interrompre's per problemes de salut. Uns mesos després, quan va poder reprendre-la, ja havien passat gairebé tres anys des de l'última versió que havia escrit. Els dos primers capítols els va enllestir durant la primavera de 1868, any que l'ocuparia amb un altre grup d'escrits de caràcter preparatori sobre la relació entre la plusvàlua i la taxa de benefici, la llei de la taxa de benefici, i les metamorfosis del capital. La nova versió del capítol tercer la va completar durant els dos anys següents. El volum II/11 es tanca amb un seguit de textos curts que un Marx ja gran va escriure entre el febrer de 1877 i la primavera de 1881.

Els esbossos del volum segon d'*El capital*, que en absolut tenien caràcter definitiu, presenten una sèrie de problemes

teòrics. Engels en publicaria la versió definitiva el 1885 i ara apareix en el volum II/13 de la MEGA², titulat «Karl Marx, *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Zweiter Band*. Herausgegeben von Friedrich Engels. Hamburg 1885».[31]

Per acabar, el volum II/4.3, «Karl Marx, *Ökonomische Manuskripte 1863-1868. Teil 3*»,[32] completa la segona secció de la MEGA². Aquest volum, que segueix els volums II/4.1 i II/4.2 en les sèries prèvies,[33] conté quinze textos fins ara inèdits escrits entre la tardor de 1867 i el final de 1868. Set d'aquests textos són esbossos del volum tercer d'*El capital* de caràcter molt fragmentari que Marx no va aconseguir mai posar al dia de manera que reflectissin el progrés de la seva recerca. Tres altres concerneixen el volum segon, mentre que els cinc restants aborden qüestions relatives a la interdependència entre els volums segon i tercer i inclouen extractes comentats de les obres d'Adam Smith i de Thomas Malthus. Els darrers són especialment estimulants per als economistes interessats en la teoria de la taxa de beneficis de Marx i en les seves idees sobre la teoria dels preus. Diversos estudis filològics relacionats amb la preparació d'aquest volum mostren, també, que el manuscrit original del primer volum d'*El capital* (del qual el capítol 6, «Resultats del procés immediat de producció» acostumava a considerar-se l'única part supervivent) en realitat data del període 1863-1864 i que Marx el va reutilitzar per a la còpia que va

preparar per publicar.[34]

Amb la publicació del volum II/4.3 de la MEGA² s'han fet accessibles tots els textos auxiliars d'*El capital*, des de la famosa «Introducció», escrita al juliol de 1857 durant una de les crisis més grans de la història del capitalisme, fins als últims fragments escrits durant la primavera de 1881. Parlem de quinze volums i d'un seguit de gruixuts toms que s'afegeixen al text principal i constitueixen un formidable aparell crític. Inclouen tots els manuscrits de finals dels anys 1850 i principis dels 1860, la primera versió d'*El capital* publicada el 1867 (algunes parts de la qual seran modificades en les edicions subsegüents), la traducció francesa revisada per Marx que va aparèixer entre 1872 i 1875, i tots els canvis que Engels va fer als manuscrits dels volums segon i tercer. Decididament, davant d'això la caixa clàssica amb els tres volums d'*El capital* sembla ben poca cosa. No és una exageració dir que no ha estat fins ara que hem pogut comprendre plenament quins són els mèrits, els límits i la incompletesa de l'obra magnade Marx.

El treball editorial que Engels va emprendre després de la mort del seu amic per preparar les parts inacabades d'*El capital* per publicar-les era extremadament complex. Els diversos manuscrits, esborranys i fragments dels volums segon i tercer, escrits entre 1864 i 1881, corresponen a les aproximadament 2.350 pàgines de la MEGA². Engels va aconseguir publicar el volum segon el 1885 i el tercer el

1894. Però cal tenir en compte que aquests dos volums són el resultat de la reconstrucció de textos incomplets, sovint formats per material molt heterogeni. Van ser escrits en diferents èpoques i, per tant, inclouen versions diferents, i de vegades contradictòries, de les idees de Marx.

La Internacional, les recerques de Marx després d'*El capital* i els últims treballs d'Engels

Immediatament després de la publicació d'*El capital*, Marx va reprendre l'activitat militant i va adquirir un compromís ferm amb la tasca de l'Associació Internacional dels Treballadors. Aquesta fase de la seva biografia política està documentada al volum I/21, «Karl Marx – Friedrich Engels, *Werke, Artikel, Entwürfe. September 1867 bis März 1871*»,[35] que conté més de 150 textos del període 1867-1871, així com les actes de 169 reunions del Consell General a Londres (omeses en totes les edicions anteriors de les obres de Marx i Engels)[36] en què Marx va intervenir. Com a tal, proveu de material de recerca per a anys decisius en la vida de la Internacional.

Des del principi, ja el 1864, les idees de Proudhon eren hegemòniques a França, a la Suïssa francòfona i a Bèlgica, i els mutualistes —nom amb què es coneixia els seus seguidors— constituïen l'ala més moderada de la Internacional. Decididament contraris a qualsevol intervenció de l'Estat, s'oposaven a la socialització de la

terra i els mitjans de producció, així com a l'ús de la vaga com a arma de lluita. Els textos publicats en aquest volum mostren el paper clau que va jugar Marx en la llarga lluita per reduir la influència de Proudhon en la Internacional. Inclouen documents relatius a la preparació dels congressos de Brussel·les (1868) i Basilea (1869), quan la Internacional va fer el primer pronunciament clar per la socialització dels mitjans de producció per part de les autoritats estatals i per l'abolició de la propietat privada de la terra. Això va significar una important victòria per a Marx i la primera aparició dels principis socialistes en el programa polític d'una gran organització obrera.

Més enllà del programa polític de l'Associació Internacional dels Treballadors, els últims anys de la dècada de 1860 i els primers de la de 1870 van ser socialment molt conflictius. Molts treballadors que participaven en accions de protesta prenien contacte amb la Internacional, la reputació de la qual creixia sense parar, i demanaven suport per a les seves lluites. Aquest període també va veure néixer algunes seccions de treballadors irlandesos a Anglaterra. Marx estava preocupat per la divisió que el nacionalisme violent havia introduït dins les files del proletariat, i en un document que s'ha conegut com la «Comunicació confidencial», afirmava emfàticament que «la burgesia anglesa no només ha[via] explotat la misèria irlandesa per mantenir sotmesa la classe obrera a Anglaterra mitjançant la immigració

forçada d'irlandesos pobres»; també s'havia demostrat capaç de dividir els treballadors «en dos camps hostils». [37] Segons deia, «una nació que n'esclavitza d'altres forja les seves pròpies cadenes»,[38] i la lluita de classes no podia eludir una qüestió tan decisiva. Un altre tema central del volum, que Engels tracta amb una atenció particular en els seus escrits per a *The Pall Mall Gazette*, és l'oposició a la guerra franco-prussiana de 1870-1871.

> *Encara n'hem d'aprendre molt, de Marx. Avui això és possible estudiant no només allò que va escriure en les seves obres publicades, sinó també els interrogants i els dubtes que contenien els seus manuscrits inacabats.*

Marx va treballar a l'Associació Internacional dels Treballadors entre el 1864 i el 1872, i el flamant volum IV/18, «Karl Marx – Friedrich Engels, *Exzerpte und Notizen. Februar 1864 bis Oktober 1868, November 1869, März, April, Juni 1870, Dezember 1872*»[39] presenta la part fins ara desconeguda dels estudis que va fer durant aquells anys. Es tracta d'unes investigacions que va fer o bé poc abans de la impressió del volum primer d'*El capital* o bé després de 1867, quan preparava els volums segon i tercer per publicar-los. Aquest volum de la MEGA² consisteix en cinc

llibres d'extractes i quatre quaderns amb resums de més de cent obres publicades, informes de debats parlamentaris i articles periodístics. La part més substancial i rellevant teòricament d'aquests materials són les seves recerques sobre agricultura, centrades principalment en la renda del sòl, les ciències naturals, les condicions agràries a diversos països europeus, els Estats Units, Rússia, el Japó i l'Índia i els sistemes de tinença de la terra en les societats precapitalistes.

Marx va llegir amb atenció *Chemistry in Its Application to Agriculture and Physiology* (1843), un estudi del científic alemany Justus von Liebig que considerava essencial perquè li permetia modificar la seva creença anterior que els descobriments científics de l'agricultura moderna havien de resoldre el problema de la regeneració del sòl. A partir de llavors creixeria el seu interès en allò que actualment anomenem «ecologia», particularment l'erosió del sòl i la desforestació. Entre els altres llibres que van marcar fortament Marx durant aquest període, cal assignar un lloc especial, també, a la *Introduction to the Constitutive History of the German Mark, Farm, Village, Town and Public Authority* (1854), del teòric polític i historiador del dret Georg Ludwig von Maurer. En una carta a Engels deia que trobava els llibres de Maurer «extremadament significatius», ja que abordaven de manera completament nova «no només l'època primitiva sinó tot el desenvolupament posterior de les ciutats lliures imperials,

de la immunitat dels terratinents, de l'autoritat pública i de la lluita entre pagesia lliure i servitud»,[40] Marx també subscrivia la demostració de Maurer que la propietat privada de la terra era pròpia d'un període històric determinat i no es podia considerar un tret natural de la civilització humana. Finalment, Marx va estudiar a fons tres obres alemanyes de Karl Fraas: *Climate and the Vegetable World throughout the Ages, a History of Both* (1847), *A History of Agriculture* (1852) i *The Nature of Agriculture* (1857). El primer el trobava «molt interessant», especialment la part en què demostrava que «el clima i la flora canvien al llarg de la història». A l'autor el descrivia com un «darwinista abans de Marx», algú que admetia que «fins i tot les espècies s'han desenvolupat al llarg de la història». També li cridaven l'atenció les consideracions ecològiques de Fraas i la seva preocupació per com «els conreus —quan tenen un creixement natural i no se'ls controla conscientment (com a burgès, naturalment, no arriba a aquest punt)— deixen deserts al seu pas». Marx detectava en tot això «una tendència socialista inconscient».[41]

Després de la publicació dels anomenats *Quaderns sobre l'agricultura*, es pot afirmar amb més evidència que abans que l'ecologia hauria jugat un paper molt més important en el pensament de Marx si hagués tingut prou energia per completar els últims dos volums d'*El capital*.[42] Per descomptat, la crítica ecològica de Marx era essencialment

anticapitalista, i per més esperances que dipositésen el progrés científic, suposava un qüestionament del mode de producció com un tot.

La magnitud dels estudis de Marx en ciències naturals es fa plenament visible des de la publicació del volum IV/26, «Karl Marx, *Exzerpte und Notizen zur Geologie, Mineralogie und Agrikulturchemie. März bis September 1878*».[43] A la primavera i l'estiu de 1878, la geologia, la mineralogia i la química agrària eren més centrals en els estudis de Marx que no pas l'economia política. Va compilar fragments de diversos llibres, com ara *The Natural History of the Raw Materials of Commerce* (1872), de John Yeats, *The Book of Nature* (1848), del químic Friedrich Schoedler, i *Elements of Agricultural Chemistry and Geology* (1856), del químic i mineralogista James Johnston. Entre el juny i principis de setembre es barallava amb l'*Student's Manual of Geology* (1857)[44] de Joseph Jukes, d'on va extreure la majoria dels fragments, que se centraven principalment en qüestions de metodologia científica, en les etapes de desenvolupament de la geologia com a disciplina i en la seva utilitat per a la producció industrial i agrícola.

Aquestes reflexions van despertar en Marx la necessitat de desenvolupar les seves idees al voltant del benefici, qüestió a la qual s'havia dedicat intensament per última vegada a mitjan anys 1860, quan va escriure l'esborrany de la part sobre «La transformació de la plusvàlua en renda de la terra» del volum tercer d'*El capital*. Algunes de les compilacions de textos de ciències naturals que havia reunit pretenienil·luminar el material que estava estudiant, però altres extractes, més orientats a qüestions teòriques, estaven més pensats perquè servissin per enllestir el volum tercer. Engels recordaria més tard que Marx «va pentinar [...] la prehistòria, l'agronomia, la propietat de la terra a Rússia i els Estats Units, la geologia, etc., en particular per elaborar, en una mesura [...] com no ho havia fet prèviament, la secció sobre la renda de la terra al volum tercer d'*El capital*».[45] Aquests volums de la MEGA² són encara més importants perquè serveixen per desmentir el mite, repetit en algunes biografies i estudis

sobre Marx, que després d'*El capital* ja havia satisfet la seva curiositat intel·lectual i havia abandonat l'estudi i la recerca.[46]

Tres llibres de la MEGA² publicats durant la darrera dècada concerneixen l'últim Engels. El volum I/30, «Friedrich Engels, *Werke, Artikel, Entwürfe Mai 1883 bis September 1886*»,[47] conté 43 textos que va escriure en els tres anys posteriors a la mort de Marx. Dels 29 més importants, 17 són peces periodístiques que van aparèixer en alguns dels principals diaris de la premsa obrera europea. Tot i que en aquest període estava concentrat principalment en l'edició dels manuscrits incomplets d'*El capital* de Marx, Engels no va deixar d'intervenir en una sèrie de qüestions polítiques i teòriques candents. També va publicar una obra polèmica que criticava el ressorgiment de l'idealisme en els cercles acadèmics alemanys, *Ludwig Feuerbach and the End of Classical German Philosophy* (1886). Un grup de 14 textos més, publicats com a apèndix en aquest volum de la MEGA², són algunes de les traduccions pròpies d'Engels i un seguit d'articles signats per altres autors però que havien gaudit de la seva col·laboració.

La MEGA² també ha publicat un nou conjunt de la correspondència d'Engels. El volum III/30, «Friedrich Engels, *Briefwechsel Oktober 1889 bis November 1890*»,[48] conté 406 cartes supervivents del total de 500 o més que va escriure entre l'octubre de 1889 i el novembre de 1890. A més, la inclusió per primera vegada de cartes d'altres

corresponsals permet apreciar més profundament la contribució que Engels va fer al creixement dels partits obrers a Alemanya, França i Gran Bretanya entorn d'una sèrie de qüestions teòriques i organitzatives. Alguns dels temes en qüestió es refereixen al naixement de la Segona Internacional i a molts debats que s'estaven donant en aquesta organització, el congrés fundacional de la qual va tenir lloc el 14 de juliol de 1889.

Per acabar, el volum I/32, «Friedrich Engels, *Werke, Artikel, Entwürfe März 1891 bis August 1895*»,[49] reuneix els escrits dels últims quatre anys i mig de la vida d'Engels. Hi ha una sèrie d'articles periodístics escrits per a les principals capçaleres socialistes de l'època, incloses *Die Neue Zeit*, *Le Socialiste* i *Critica Sociale*, però també pròlegs i postfacis a diverses reimpressions d'obres de Marx i Engels, transcripcions de discursos, entrevistes i salutacions a congressos del partit, transcripcions de debats, documents que Engels va redactar en col·laboració amb altres persones, a més de diverses traduccions.

Aquests tres volums resultaran, per tant, molt útils per a un estudi més profund de les darreres contribucions teòriques i polítiques d'Engels. Les nombroses publicacions i conferències internacionals programades per al bicentenari del seu naixement (1820-2020) han examinat aquests 12 anys posteriors a la mort de Marx, durant els quals va dedicar les seves energies a la difusió del marxisme.

Un altre Marx?

Quin Marx emergeix de la nova edició historicocrítica de les seves obres? En certa manera, difereix del pensador que molts seguidors i opositors han presentat al llarg dels anys, per no parlar de les estàtues de pedra que hi havia a les places públiques dels règims autoritaris de l'Europa de l'Est, que el mostraven apuntant al futur amb imperiosa certesa. D'altra banda, seria enganyós invocar —com fan aquells que aclamen sobreexcitats un «Marx desconegut» cada vegada que apareix un nou text— que les recents investigacions han capgirat tot el que ja se sabia d'ell. El que proporciona la MEGA² és, més aviat, la base textual per repensar un Marx *diferent*: no perquè la lluita de classes desaparegui del seu pensament (com desitjarien alguns acadèmics, en una variació de l'antiga cantarella del «Marx economista» contra el «Marx polític» que en va busca presentar-lo com un clàssic sense utilitat actual), sinó radicalment diferent de l'autor que van convertir de forma dogmàtica en la font i origen del «socialisme real» suposadament obsessionat de manera exclusiva en el conflicte de classes.

Dels nous avenços assolits en els estudis marxians se segueix que novament, com en moltes altres ocasions del passat, és possible refinar més i més l'exegesi de l'obra de Marx. Durant massa temps, molts marxistes van posar en primer pla els escrits del jove Marx —principalment els *Manuscrits econòmics i filosòfics de 1844* i *La ideologia*

alemanya—, mentre que el *Manifest comunista* continuava sent el seu text més llegit i citat. En els primers escrits, però, es poden trobar moltes idees que en l'obra posterior són reemplaçades. Durant molt de temps, la dificultat d'accedir a les investigacions de Marx de les dues darreres dècades de la seva vida va dificultar el nostre coneixement de les fites a què havia arribat. Però és sobretot a *El capital* i als esborranys preliminars, així com a les investigacions dels seus últims anys, on trobem les reflexions més valuoses sobre la crítica de la societat burgesa. Representen les darreres conclusions, encara que no les definitives, a les quals va arribar Marx. Si s'examinen críticament a la llum dels canvis que hi ha hagut al món des de la seva mort, encara poden resultar útils per a la tasca de teoritzar, després dels fracassos del segle xx, un model socioeconòmic alternatiu al capitalisme.

L'edició de la MEGA² desmenteix totes les afirmacions que asseguren que ja s'ha dit i escrit tot sobre Marx. Encara n'hem d'aprendre molt, de Marx. Avui això és possible estudiant no només allò que va escriure en les seves obres publicades, sinó també els interrogants i els dubtes que contenien els seus manuscrits inacabats.

Notes

[1] Entre les principals obres recents que assenyalen aquest retorn de l'interès per Marx figura Marcello Musto, ed., *The Marx Revival: Essential Concepts and New Interpretations* (Cambridge: Cambridge University Press,

2020).

[2] Els toms II/4.1 i II/4.2 van ser publicats abans de la interrupció de la MEGA², mentre que el II/4.3 va aparèixer el 2012. Amb aquest llibre publicat en tres parts són 67 el total de volums de la MEGA² publicats des de 1975. En el futur, alguns dels volums que vindran es publicaran només en format digital.

[3] De particular rellevància per al contingut de la biblioteca de Marx va ser la publicació del volum IV/32 de la MEGA², «Karl Marx – Friedrich Engels, *Die Bibliotheken von Karl Marx und Friedrich Engels*», editat per Hans-Peter Harstick, Richard Sperl i Hanno Strauß, Akademie, Berlín, 1999, consistent en un índex de 1.450 llibres (en 2.100 toms), dues terceres parts dels quals pertanyen a Marx i Engels. En aquesta compilació s'indiquen les pàgines de cada un dels volums en què Marx i Engels van deixar anotacions i notes al marge.

[4] Per a una revisió dels tretze volums de la MEGA² publicats entre 1998 (l'any que va sortir aquesta edició) i 2007, vegeu Marcello Musto, «The Rediscovery of Karl Marx», *International Review of Social History*, vol. 52 (2007), núm. 3: p. 477-498. El present assaig-ressenya cobreix els quinze volums (un total de 20.508 pàgines) publicats entre 2008 i 2019.

[5] Karl Marx, «Marx's Undertaking Not to Publish

Anything in Belgium on Current Politics», MECW, vol. 4, p. 677.

[6] Karl Marx, «Declaration against Karl Grün», MECW, vol. 6, p. 72.

[7] Karl Marx a Carl Wilhelm Julius Leske, 1 d'agost de 1846, MECW, vol. 38, p. 50.

[8] Friedrich Engels, *Ludwig Feuerbach and the End of Classical German Philosophy*, MECW, vol. 26, p. 519. De fet, Engels ja havia utilitzat l'expressió el 1859 en la seva ressenya del llibre de Marx *Contribució a la crítica de l'economia política*, però l'article no va tenir gaire ressò i el terme no va començar a circular fins a la publicació del seu *Ludwig Feuerbach.*

[9] Louis Althusser, *For Marx*, Londres: Verso, p. 33.

[10] Henri Lefebvre, *Dialectical Materialism*, Londres: Cape Editions, 1968, p. 71.

[11] Maximilien Rubel, *Marx Life and Works*, Londres: Macmillan, 1980. p. 13.

[12] David McLellan, *Karl Marx*, Londres: Fontana, 1975, p. 37.

[13] MEGA², vol. I/5, editat per Ulrich Pagel, Gerald Hubmann and Christine Weckwerth, Berlín: De Gruyter,

2017 (p. 1.893).

[14] Uns anys abans de la publicació del volum I/5 de la MEGA² sobre la base de l'edició alemanya de Karl Marx, Friedrich Engels i Joseph Weydemeyer, *Die Deutsche Ideologie. Artikel, Druckvorlagen, Entwürfe, Reinschriftenfragmente und Notizen zu «I. Feuerbach» und «II Sankt Bruno»*, que apareixia com un número especial de la revista *Marx-Engels Jahrbuch*, vol. 2.003, Terrell Carver i David Blank havien tret una nova edició en anglès de l'anomenat «Capítol sobre Feuerbach»: *Marx and Engels's «German Ideology» Manuscripts: Presentation and Analysis of the «Feuerbach Chapter»*, Nova York: Palgrave, 2014. Tots dos autors defensen la màxima fidelitat als originals i critiquen l'edició del *Marx-Engels Jahrbuch* (ara incorporada al volum I/5) basant-se en el fet que, en línia amb els editors anteriors del segle xx, va ordenar els diferents manuscrits com si formessin l'esborrany d'una obra totalment cohesionada, si no acabada.

[15] Karl Marx – Friedrich Engels, *The German Ideology*, MECW, vol. 5, p. 28.

[16] Karl Marx – Friedrich Engels, *Exzerpte und Notizen Juli bis August 1845*, MEGA², vol. IV/4, editat per l'Institut für Marxismus-Leninismus, Berlín: Dietz, 1988.

[17] MEGA², vol. IV/5, editat per Georgij Bagaturija, Timm Graßmann, Aleksandr Syrov i Ljudmila Vasina, Berlín: De

Gruyter, 2015 (p. 650).

[18] MEGA², vol. I/7, editat per Jürgen Herren i François Melis, Berlín: De Gruyter, 2016 (p. 1.774).

[19] Karl Marx, «The Bourgeoisie and the Counter-Revolution», MECW, vol. 8, p. 178.

[20] Karl Marx, *The Class Struggles in France, 1848 to 1850*, MECW, vol. 10, p. 134.

[21] MEGA², I/16, editat per Claudia Rechel i Hanno Strauß, Berlín: De Gruyter, 2018 (p. 1.181).

[22] MEGA², vol. IV/14, editat per Kenji Mori, Rolf Hecker, Izumi Omura i Atsushi Tamaoka, Berlín: De Gruyter, 2017 (p. 680).

[23] Karl Marx a Friedrich Engels, 18 de desembre de 1857, MECW, vol. 40, p. 224.

[24] Karl Marx a Friedrich Engels, 16 de gener de 1858, MECW, vol. 40, p. 249.

[25] MEGA², vol. III/12, editat per Galina Golovina, Tat'jana Gioeva i Rolf Dlubek, Berlín: Akademie, 2013 (p. 1.529).

[26] Karl Marx, *Theories of Surplus-Value*, vol. I, MECW, vol. 30, p. 348.

[27] Karl Marx a Friedrich Engels, 18 de juny de 1862, MECW, vol. 41, p. 380.

[28] Karl Marx a Friedrich Engels, 10 de setembre 1862, MECW, vol. 41, p. 417.

[29] Karl Marx a Ludwig Kugelmann, 28 de desembre 1862, MECW, vol. 41, p. 436.

[30] MEGA², vol. II/11, editat per Teinosuke Otani, Ljudmila Vasina i Carl-Erich Vollgraf, Berlín: Akademie, 2008 (p. 1.850).

[31] MEGA², vol. II/13, Berlín: Akademie, 2008 (p. 800).

[32] MEGA², vol. II/4.3, editat per Carl-Erich Vollgraf, Berlín: Akademie, 2012 (p. 1,065). Una petita part d'aquest text ha estat recentment traduïda a l'anglès: Karl Marx, «Marx's Economic Manuscript of 1867–68 (Excerpt)», *Historical Materialism*, vol. 27 (2019), núm. 4, p. 162-192.

[33] El volum II/4.2 ha estat traduït a l'anglès fa poc: Fred Moseley (ed.), *Marx's Economic Manuscript of 1864-1865*, Leiden: Brill, 2015.

[34] Vegeu Carl-Erich Vollgraf, «Einführung», a MEGA², vol. II/4.3, cit., p. 421-74.

[35] MEGA², vol. I/21, editat per Jürgen Herres, Berlín: Akademie, 2009 (p. 2.432).

[36] Alguns d'aquests textos, però, com les adreces i resolucions presentades als congressos de la Internacional, es van incloure en una antologia apareguda amb motiu del 150è aniversari d'aquesta organització: Marcello Musto (ed.), *Workers Unite! The International 150 Years Later*, Nova York: Bloomsbury, 2014.

[37] Karl Marx, «Confidential Communication», MECW, vol. 21, p. 120.

[38] *Ibíd.*

[39] MEGA², vol. IV/18, editat per Teinosuke Otani, Kohei Saito i Timm Graßmann, Berlín: De Gruyter, 2019 (p. 1.294).

[40] Karl Marx a Friedrich Engels, 25 de març de 1868, MECW, vol. 42, p. 557.

[41] *Ibíd.*, p. 558-9.

[42] Sobre això, vegeu també el treball d'un dels editors del volum IV/18 de la MEGA²: Kohei Saito, *Karl Marx's Ecosocialism: Capital, Nature and the Unfinished Critique of Political Economy*, Nova York: Monthly Review Press, 2017.

[43] MEGA², vol. IV/26, editat per Anneliese Griese, Peter Krüger i Richard Sperl, Berlín: Akademie, 2011 (p. 1.104).

[44] *Ibíd.*, p. 139-679.

[45] Friedrich Engels, «Marx, Heinrich Karl», a MECW, vol. 27, p. 341. El gran interès de Marx en les ciències naturals, totalment desconegut durant molt de temps, es fa evident també al volum IV/31 de la MEGA², Karl Marx-Friedrich Engels, *Naturwissenschaftliche Exzerpte und Notizen. Mitte 1877 bis Anfang 1883*, editat per Annalise Griese, Friederun Fessen, Peter Jäckel i Gerd Pawelzig, Berlín: Akademie, 1999, que presenta les notes sobre química orgànica i inorgànica que Marx va prendre després de 1877.

[46] Vegeu Marcello Musto, *The Last Years of Karl Marx: An Intellectual Biography*, Stanford: Stanford University Press, 2020. Serà també una fita important la publicació aquest any del volum editat per David Smith, Marx's World: *Global Society and Capital Accumulation in Marx's Late Manuscripts*, Yale University Press.

[47] MEGA², vol. I/30, editat per Renate Merkel-Melis, Berlín: Akademie, 2011 (p. 1.154).

[48] MEGA², vol. III/30, editat per Gerd Callesen i Svetlana Gavril'čenko, Berlín: Akademie, 2013 (p. 1.512).

[49] MEGA², vol. I/32, editat per Peer Kösling, Berlín: Akademie, 2010 (p. 1.590).